

Eski Uygarlıklardan Günümüze Yansıyan Holistik Tıp Uygulamaları

Holistic Medical Practices Reflected from Ancient Civilizations to Our Day: Review

Nilüfer DEMİRSOY^a

^aTıp Tarihi ve Etik AD,
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Tıp Fakültesi, Eskişehir

Geliş Tarihi/Received: 06.06.2014
Kabul Tarihi/Accepted: 12.07.2014

*Bu çalışma, VIII. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve
Folklorik Tıp Günleri (22-25 Mayıs 2013,
Gaziantep)'nde sözlü olarak sunulmuştur.*

Yazışma Adresi/Correspondence:
Nilüfer DEMİRSOY
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Tıp Fakültesi,
Tıp Tarihi ve Etik AD, Eskişehir,
TÜRKİYE/TURKEY
nilufer_p2@hotmail.com

ÖZET Eski uygarlıklarda hastaların iyileştirilmesinde kapsamlı ve bütüncül bir yaklaşım sergilenmektedir. Gerçek tedavi, büyü sihir diğer ritüellere gerek duymayanlar için kullanılmıştır. Psikolojik tedaviler büyü, sihir ve tedaviye yönelik ritüelleri kapsamaktadır. Hastalığın iyileştirilmesi bu iki grup tedavinin bir arada sunulması ile mümkün olmuş şifa için inançtan destek alınmıştır. Din adamları ve hekimleri birbirinde ayıran ince bir çizgi olsa da onlarda hastaları birlikte tedavi etmek için zaman zaman işbirliği içinde olmuşlardır. Hastalar da tedavi öncesi teşhis için bu uygulamalara katlanmış tedaviye ilişkin çabalar yanında duaya başvurmuş, dini ritüelleri yerine getirmede önderlerini izlemişlerdir. Tedavi amaçlı olmak bakımından şükür ve büyüün kişinin inançları ile gerçekleştirildiği ibadet, şükran ve sabır duygusunun ön plana çıktığı dualar birbirinden farklıdır. Bu noktadan bakıldığında eski uygarlıklarda hastanın bütüncül bir tedavi yaklaşımı ile ele alındığına kanıtlar bulmak olasıdır. Beden, akıl ve ruh (spirit) arasında çok sıkı bir ilişki olduğunu kabul eden bireysellik üzerine odaklanan holistik bakım felsefesinde, insanın her boyutunun kendine özgü tek olmakla birlikte aynı zamanda birbirine bağlı olduğu vurgulanmaktadır. Hippocrates; "bir kişinin ne çeşit hastalığı olduğunu bilmektense ne çeşit bir kişinin hasta olduğunun bilmek daha önemlidir" aforizması holistik yaklaşımı açıklar niteliktedir. Holistik bakım felsefesinde; bütüncül tanı ve teşhisin yanında bütüncül tedavi yaklaşımında birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Eski uygarlıklarda vurgu yapılan bugün spritüel bakım/yaklaşım olarak tanımladığımız şifa vericilerin, duanın ve inançların kişilerin ihtiyaçlarına göre tedavi sürecine dahil edilmesi tamamlayıcı tıp uygulamalarında büyük önem kazanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bütüncüleyici sağlık; tamamlayıcı tedaviler

ABSTRACT While treating the patients in ancient civilizations, a comprehensive and holistic approach was used. Scientific treatments were applied to those who did not prefer certain rituals, spells and magic to recover from their illnesses. Treatments of psychological problems involved mainly magic, spells and treatment-specific rituals. However; most of the treatments were successful only through the application of both types of treatment, and when "belief" is used to support these treatment methods. Although there is a fine line that distinguishes doctors from clergymen, they have collaborated to treat patients from time to time in the history. Patients also agreed to accept these practices applied for diagnosis purposes before the treatment. Even they prayed and took part in religious rituals by following their leaders. Holistic nursing philosophy mainly focuses on individuality, which suggests that there is a firm relationship between body, mind and spirit. It also emphasizes that each dimension of individuals is unique but at the same time related to each other. Hippocrates said; "it is more important to know what kind of person is ill rather than what kind of disease an individual has" is a clear explanation for holistic approach. Highly respected and valued in ancient civilizations and defined as spiritual nursing/approach in today's world, the fact that healers, prayers and beliefs have been involved in treatment processes according to the needs of the individuals are crucial in medicinal practices.

Key Words: Holistic health; complementary therapies

Eistein;

"Bütünlüğün ele alınması sorunun bir sistem bağlamında ele alınmasını zorunlu kılar. Ancak bu yaklaşımla yaşam ve onunla ilgili bağlar algılanabilir. Böyle görmek bir tür şifa bulmak olarak da adlandırılabilir."

demektedir.

"**H**olistik Tıp/Holistik Yaklaşım" kavramının kökenine bakıldığında kavramın çıkış noktasının "holism"den şekillendiği görülmektedir. Holism: ing:holism, frn: holisme, alm: holismus. Holism; bütünü kendisini oluşturan parçalardan öte bir şey olduğu görüşünü öne çıkaran felsefi yaklaşımların ortak adıdır. Bu yaklaşıma göre bütün sadece bileşen parçalarının analiziyle anlaşılabilir. Gerçeği duyabildiğimiz, görebildiğimiz tüm unsurlar bütünlüğü oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında bütüncül yaklaşım tıp uğraş alanı içinde de geçerliliğini korumaktadır.

Holistik kavramını ise 1890'larda ilk kez tanımlanmış, tıp alanında ise 1926 yılında J.Smut'un "Holism and Evolution" adlı eserinde "*dünyanın bir holistik süreç tarafından, maddenin biçimlerinin sürekli olarak artışı seyrinin de yeni bütünlerin oluşturulması süreci tarafından yönetilmekte olduğunu söylemiş*"^{1,2} ve medikal holismin; bireysel, toplumsal, çevresel yönlerinin olduğunu belirterek anlatmıştır. İnsan, içinde bulunduğu evren, doğa ve doğaüstü ile birlikte ve onların bir parçası olarak düşünülmektedir. Bu anlayışta, hastalık ve sağlık konusunda da ruh ve beden birlikte tasarlanmaktadır. Kavramın amaç ve içeriğine baktığımızda eski uygarlıklarda da birebir holistik yaklaşım ve ardından holistik tıp ile eşleştirebilecek uygulamaların varlığını görmekteyiz.

Bütünlük değeri, kişisel gelişim ve sağlık için önemli bir kavramdır. Bütüncül yaklaşımla tedavi ve şifa sağlama 5000 bin yıl öncesine kadar da yapılmaktadır. Bilimsel tıbbın kurucusu olarak bilinen Hippocrates (460 BC-370 BC) bireye bütüncül yaklaşımın önemli olduğu fiziksel rahatsızlıkların yanında hastalığın ruhsal etkilerine bakılması gerektiğini vurgulamaktadır. "Bir kişinin ne çeşit hastalığı olduğunu bilmektense, ne çeşit bir kişinin hasta olduğunu bilmek daha önemlidir" sözüyle de buna vurgu yapmaktadır. Hippocrates etkileşim

kuramının da akıl ile bedenin birbirini etkilediğini savunmuştur. Hippocrates'in bu kuramı geleneksel kuramların gelişmesine neden olmuştur. Daha sonra, Cristian Smiths "holistik-bütüncül sağlık" kavramını ortaya atmıştır. Günümüzde "bütüncül sağlık" ile bireyin fiziksel, zihinsel, ruhsal ve sosyal olarak bir bütün olduğu, her bireyin birbirinden farklı olarak ailesi, çevresi ve toplumla bir bütün olduğu, sağlık ve hastalığın bir birinden ayrı olarak düşünülemediği vurgulanmaktadır.^{1,2}

Hippocrates, "İçimizdeki doğal iyileşme gücü, şifa için en önemli kaynaktır" der. Hekimin görevi, dışarıdan tedavi edici bir madde vermeden önce, bu iyileşme gücünü harekete geçirmektir. Holistik tıp, modern tıbbın tanı ve tedavi yöntemlerinin yanı sıra etkin ve bilimsel doğal yöntemlere de yer veren bir tıp yaklaşımıdır. Amaç, sağlık sorunlarının çözümünde öncelikle, en az yan etkili ve doğal yöntemleri kullanmak ve sadece hastalık bulgularını geçici bir süreyle gidermek yerine sorunların kökenine inerek tedavi etmektir. Dolayısıyla, holistik tıp, modern tıbbın alternatifi değil, onu da içeren daha köklü bir sağlık modelidir. Bilim süzgeçinden geçmiş her türlü iyileşme metodu, ruh-beden bütünlüğünün tedavinin odağında kalması koşuluyla Holistik tedavinin bir parçası olmaktadır.³

Galileo'nun dediği gibi: "Gerçekte kimse, kimseye hiçbir şey öğretmez. Siz ona yalnızca içindekileri bulmasında yardımcı olabilirsiniz."

Geçmişte halk tıbbı olarak karşımıza çıkan birçok uygulamanın bugün holistik tıp uygulaması olarak devam ettiği görülmektedir. Halk tıbbının en temel niteliği holistik (bütüncül) bakış açısına sahip olmasıdır. Buna göre insan, içinde bulunduğu evren, doğa ve doğaüstü ile birlikte ve onların bir parçası olarak düşünülmektedir. Bu anlayışta, hastalık ve sağlık konusunda da ruh ve beden birlikte tasarlanmaktadır. Dinsel, büyüsel nitelikteki halk tıbbı uygulamalarının en temel niteliği, hastaların bu uygulamadan şifa bulacağına inanması koşulu- dur. Hastanın uygulamaya olan inancının da uygulamanın bir parçası olarak işlev gördüğü bu yaklaşımda, önce hastanın iyileştirilmesi sonra hastalığın iyileştirilmesi esas alınmaktadır. Hastanın

bu süreçteki inancı ve beklentisine yönelik psikolojisi iyileşmenin en temel koşuludur. İnsan bedene mekanik bir yaklaşım içinde olan modern tıpta da iyileşmedeki psikolojik süreçlere odaklanan teoriler mevcuttur.⁴

Holistik tıp, holistik bakım felsefesinin içinde yer alan bütünlük kavramını modern tıp uygulamaları gözardı edilmeksizin bireylerin fiziksel ve ruhsal ihtiyaçlarının bir ortaklık çerçevesinde buluşturarak ihtiyaçların, önceliklerinin belirlenmesi olarak yer almaktadır.⁵

Bu ihtiyaçlar içinde psikososyal ihtiyaçların etkin kullanımı ve yerine getirilmesinin fiziksel ihtiyaçların azalmasına ya da olumlu yönde iyileşmesine katkı sağladığı bunun yanında medikal tedavinin etkinliğini arttırdığı belirtilmektedir.

Bütüncül sağlık yaklaşımı, aslında hayata bir yaklaşımdır. Hastalık ya da vücudun belirli bölümlerine odaklanmak yerine, sağlık için kişinin kendi ve çevresiyle etkileşime gireceği değerlendirilmelidir. Bu zihin, beden ve ruh arasındaki bağlantıya vurgu yapar, yaşamı güçlendirir. Holistik yaklaşımın hedefleri, fiziksel, ruhsal, sosyal ve spirüel sağlıktır. Beden, akıl ve ruh (spirit) arasında çok sıkı bir ilişki olduğunu kabul eden bireysellik üzerine odaklanan holistik yaklaşım, insanın her boyutunun kendine özgü tek olmakla birlikte aynı zamanda birbirine bağlı olduğunu vurgulamaktadır.^{5,6}

Hastalığın nedenine ilişkin insanların inançları genel olarak incelendiğinde bu nedenlerin üç temel sınıf içerisinde gruplandırılabilirdiği görülmektedir; 1- Hastalığın doğrudan doğruya herhangi bir insanın eylemine bağlı olduğuna inanılan insan aracılığı; 2- Tinsel ve doğaüstü bir varlığın ya da daha kesin olarak insan olmayan fakat yine de az ya da çok belirli bir şekilde kişiselleştirilmiş bir aracın etkisi; 3- Alışılmış bir şekilde doğal nedenler diye adlandırılan nedenler.⁷

DİNSEL/BÜYÜSEL UYGULAMALAR/ DİN-DUA-AMULET-AZAR KAVRAMLARI

Din; insan varlığının yaşam ve tecrübelerinin üç temel boyutuyla ilgili sorulara, belirli özellikleri olan bir Tanrı kavramıyla yanıt getirmeye çalışan inanç sistemidir.⁸

Din ise etkililikleri başka yüksek bir gücün müdahalesi yalvarış ve tövbe ayinleriyle aranan bir gücün iradesine bağlı olan bir işlemle kümesidir. Din büyüden farklıdır, çünkü evrende insanın kendi gücünden daha büyük bir gücün var olduğu inancını içerir.

Doğaüstü alana ilişkin kutsallık atfedilen çeşitli simgeler, kişiler, bazıları kurumlaşmış hale gelen pek çok geleneksel iyileştiriciyi ve ziyaret yerlerini kapsayan dua ve büyü temelli pratikler, geçmişten günümüze halk tıbbının birer parçası olmuştur. İlkel toplumlardan günümüz toplumlarına dek, inanç sistemleri toplumların yaşantısında her zaman çok önemli rol oynamış; kültüre ait pek çok konu din/inanç temelinde şekillenmiştir. Hastalık tedavilerinde de, doğaüstüyle kurulan ilişki çoğu zaman ilk bakışta kendini belli etmese de nitel-kültürel araştırmalar sonucu ortaya çıkan sonuçlar, ilişkinin boyutunu ortaya sermektedir.⁹

Dinamist dünya görüşü (herhangi bir şeyde bulunup kişiliği olmayan tabiatüstü bir kuvvete inanış) sonucu, çeşitli objelerin pozitif ve negatif bir “güç” ile yüklü olduğuna inanma, insanı zararlı ve tehlikeli olanlarından kaçınmaya yöneltmiştir. Yine aynı görüş, yararlı objelerin de sağlık, mutluluk ve başarı için kullanılabilirdiği fikrini doğurmuştur. Çeşitli toplumların gündelik hayatlarında, farklı biçimlerde ve amaçlarla günümüzde de kullanılmaya devam eden nazar, tılsım, kurşun dökme gibi çeşitli inanç ve eylemler, kavramsal olarak “büyü” kavramının içinde “dinsel-büyüsel pratikler” olarak değerlendirilmektedirler.⁷

Büyünün temelini dinamist (kuvvet, kudret) dünya görüşü teşkil eder. Bunun tabii sonucu olarak da tabu (yasak) olan şeylerin zararından korunmak için birtakım tedbirlere başvurmak yolu da insanı büyü ile ilgili pratiklere götürür.¹⁰

“Anadolu Büyüleri” olarak sınıflandırılan uygulamalarda, nazar, tılsımlı takılar, nazarlıklar ve muskalar gibi gizil gücü olduğuna inanılan metal ve yarı kıymetli taşlar, giysiler, her türlü fal ve kehanette bulunma ile halk hekimliği alanındaki insan, hayvan ya da bitki hastalıklarını “teşhis ve tedavi amaçlı” pratiklerin büyük bir bölümünün “büyü” alanına girdiğini vurgulanmaktadır. Bu alan

içinde değerlendirilen “büyü pratiği”, insanlara iyilik ya da kötülük etmek için ve çoğu kez dua, kutusal su, kutsallaştırılmış obje gibi dinsel malzemeden yararlanılarak hazırlanmaktadır.⁹

BÜYÜ/SİHİR

İnsanlığın ne kadar eski çağlarına giderseniz gidin büyü olgusuyla karşılaşmaktadır. Bunun yanında hemen her ilkel toplumda bilimsel bir alanın varlığının bulunduğu da yatsınamaz. Bir başka ifade ile insanlığın ilk dönemlerinden itibaren her iki tür etkinlik alanının varlığıyla karşılaşılabilir. Büyünün ortaya çıkışında yaşam deneyimlerinin önemli bir rolü vardır. İnsan yaşamındaki şans- şanssızlık yada ümit korku gibi yaşam alanlarında büyü kendini gösterebilmektedir. İnsanın günlük yaşam aktiviteleri içerisinde eylem ile sonuçlarının kesin, güvenilir; akıl ve teknik süreçlerin kontrolü altında olduğu durumlarda büyü olgusuna rastlanmamaktadır. Risk ve bilinemezlik unsurlarının azaldığı ortamlarda insan hayatında büyüün varlığı kaybolmaktadır. Risk arttığında ise büyüye inanma ve başvurma artmaktadır. Büyü ile yönlendirebilecek olaylar arasında ortaya çıkışı ve sonuçlanması bilinemeyen sağlık ve hastalık durumları da yer almaktadır. Büyü her zaman insani içgüdülere, ihtiyaçlara ve etkinliklere bağlı pratik bir amaç çerçevesinde kendini göstermektedir. Pratikte elde edilecek yararlar önemlidir. Bunun için büyü bir ilkeler sistemiyle yönlendirilir. Büyü her kültürde insanın tasarrufunda olan bir şeydir. Büyü gücü tekil, özel bir kudrettir. Bu güç türünde yalnızca insanın içinde bulunan büyü sanatı ile serbest bırakılabilen kendini sesiyle ifade edebilen bir ayin aracılığıyla aktarılabilen bir güçtür. Tıpta büyüsel tedavi yöntemlerinde söz edildiğinde bu alanı en geniş ölçüde dolduran kimlik ve olgu Şaman ve Şamanizm'dir.¹¹

Şamanlar topluluğun ruhsal bütünlüğün korunmasında asal rol oynar. Onlar gerçek anlamda cinlerin karşıtı üstün insanlardır. Cinlerle, hastalıklarla olduğu kadar kara büyüyle de savaşırlar. Genel anlamda şamanların ölüme, hastalıklara, kırsırlığa, talihsizliğe ve karanlık dünyasına karşı hayati, sağlığı, doğurganlığı ışık dünyasını savunduğu söylenebilir.¹²

İnsanın kendi gücü üzerinde ya da doğasında var olduğuna inanılan güçlerin üzerinde etkili olmalarına bağlı olan uygulamalara başvurduğu bir sosyal süreçler kümesine ya da bu uygulamalarda kullanılan belirli nesne ve işlemlerin özelliklerine işaret eder.

Rivers farklı toplumlarda ve ilkel kültürün birçok toplumunda büyüün farklı algılandığını ifade eder. Hastalık, çoğu zaman insan etkisine bağlıdır. Malezyalı bir insanın düşünce dünyasında, insanın ağaca tırmanırken düşmesi, kaza değil bir büyücünün işi olarak yorumlanır. Bizim kolayca kaza dediğimiz bir olay, savaşta ortaya çıkan ölüm ya da yaralanma olayları da bir büyücünün müdahalesi sonucu olmuştur. Yılanın, zehirli bir hayvanın sokması büyücü tarafından yönlendirilmiştir. Hastalığın insan aracılığıyla geldiği yorumunu yapan toplumlarda, hastalığın bu yolla ortaya çıktığına dair kökleşmiş bir inanç vardır.⁷

Dua-Büyü-Sihir/Din temelli uygulamalar ise birbirinden farklılık göstermekte, tarihsel süreçte günümüze gelince kadar ihtiyaçlar doğrultusunda değişiklik gösterdiği görülmektedir. Dua; arzu ve ihtiyacın insan varlığının en derinlerinde yer alan “sosyal benlik” tir. Evrene gönderdiğimiz her kelime ve düşünce bir duadır. Dua kelimesi, “çağır-mak, seslenmek, istemek; yardım talep etmek” manasındaki davet ve davâ kelimeleri gibi master olup, “küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya vâki olan talep ve niyaz” anlamında isim olarak da kullanılır.¹³ Bütün dinlerde insanın bütün benliğiyle kutsala yönelerek maddi ve manevi isteklerini ona arz etmesidir. Kul ile kutsal varlık arasında bir dialog anlamını taşır. İlkel toplumlarda duanın anlamı aslında medeni toplumlardan çok ta farklı değildir. Okuyarak tedavinin tarihçesine bakıldığında majik uygulamalar, sihir ve büyüün tedavi amaçlı kullanıldığı görülmektedir.

Sihir ve Büyü kişinin inanç meselesine bağlı olarak bir ibadet şükran ve sabır duygusuyla sesli yakarışı olan duadan farklıdır. Oysa sihir ve büyü duada olduğu gibi kişisel ve içselleştirilmiş tanrının iradesine teslimiyet ve şifayı ondan dilemek gibi olmayıp bir meslek ve uzmanlık işi olduğu mutlaka şifa temini için adeta iyileşmek iddiasıyla uygulanıyor olması arasında farkların olduğu görülmektedir.^{14,15}

Teologlar tedavi amaçlı büyü ve sihirin içinde geçen dua ile ilahi dinlerdeki dua geleneği de karıştırmamak gerektiğini vurgulamaktadırlar.¹⁶

Duanın bedensel-ruhi hastalıkları tedavi edici özelliği bilinmektedir. Birçok din psikoloğu duanın mükemmel bir tedavi vasıtası olduğunu belirtmektedir.

Sağlık ve din üzerine yapılan araştırmalar göstermiştir ki en azından bazı dini davranışlar yüksek fiziksel ve zihinsel sağlıkla doğrudan ilişkilidir.¹⁷⁻²¹

Büyü kesin sonuç alma beklentisi ve bu maksatla yapılan girişimler olarak tanımlanır. Dua ise kişisel kendi kendine kendisi için veya bir başkası için yaratıcı esas alınarak şifayı ondan dilemek ona kulluk yakarışı olarak veya ibadet anlayışı içinde yapılan fiillerdir. Sihir/büyünün duadan en temel farkı “mutlak kudret sahibi” ve “kainatın yaratıcısına” teslim olmakta yatmaktadır. Büyüde gerçekleşmeyenler için bir isyan, hırçınlık, olumsuz düşünce hakim olmaya başlar ve negatif anlamda bireyin kendine kötülük etmesi söz konusudur. Sonuç müspet, ya da menfi olsa da dua eden kişi bir başka aşamaya geçerek tevekkül ile teslim olup, “bunda da bir hayır vardır” diyerek dayanma gücü kazanır. Olumlu bir sonuçla karşılaşırsa “şükür” diyerek dua eder, adak adarlar.^{14,15,22}

Ülkemizde yapılan nitel bir çalışmada; Hastalıkların nazardan ya da büyüden kaynaklandığının düşünülmesi arasında bir karşılaştırma yapıldığında; büyü pratiğinin hastalık nedeni olarak algılanmasının genç kuşakta yaygın olmadığı, Büyü pratiği ile ilgili anlatılanların, sağlık alanından çok gündelik hayatın başka alanlarıyla ilişkilendirildiği gözlenmiştir. Bu nedenle, bu inancın ya da uygulamanın eskisi kadar yoğun bir biçimde var olmadığı söylenebilir. Ancak, hastalıkların temelini nazara bağlayan inanç yeni biçimleriyle üçüncü kuşakta varlığını sürdürmekte olduğu görülmüştür.⁹

MUSKA/AMULET/NAZAR/KURŞUN DÖKME

Muska sözcüğüyle “amulet” sözcüğünü eş anlamlı kullanılmaktadır. Ülkemizde amuletlere “nazarlık” denilmekte ve bunlar fonksiyonlarına göre iki gruba ayrılmaktadır: Zararlı dış etkileri ve tehlike-

leri uzaklaştıranlar ve iyilik getirenler. Sözü edilen bu iki işlevi nedeniyle kullanılsa da, muskanın daha çok zararlı ve tehlikeli dış etkenlerden korumak amacıyla kullanıldığı gözlenmektedir. Muska, amulet ve nazarlık kavram olarak kimi zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. Günümüzde halk arasında muska, dinsel içerikli objelere atfen kullanılırken; nazarlık, “kötü göz”den korunma amacıyla olduğu kadar “süslenme” amaçlı da kullanılmaktadır.⁹

Muska içinde anlamsız şekiller harfler, sayılar vardır. Batıl bir inanç olarak tanımladığı gibi uydurma bir inanç olarak ta görülmektedir. Tüm bu yazılar, şekil, harfler insanlar için değil metafizik alemdeki sakinler ve cinler için olduğu ifade edilmektedir. Yunan, Mezopotamya, Orta Asya, İran ve Hint medeniyetlerinde çok sık olarak kullanılan ve geliştirilen bu alfabeler metafizik alemle irtibat sağlayan bir nevi özel şifrelerdir. Üçgen olarak katlanır ve mumlu bezlere sarılırlar.²³

Bugün batı tıbbi otoriteleri, tıbbın dışında kalan, hastalıklara yardım etmek amacıyla alınan yardımlara ve çalışmalara müdahale etmediklerini belirtmektedirler. “Düşünme enerjisi insan ruhuna olumlu anlamda tesir etmektedir. Bu sebeple insan iyi güzel ve hayırlı şeyler düşünmelidir” inancı hakimdir.

Nazar; Bütün toplumlarda yaygın olarak görülen nazar inancının kökeni, Neolitik çağlara kadar uzanmaktadır. Girit’te, Aşağı Mısır’da, Malta’da, Kuzey Fransa’da ve Britanya’da Bronz çağına ait, balta şeklinde yapılmış nazarlıklar (amuletler) bulunmuştur. Araştırmalar sonucunda, eski dönemlerden itibaren Batı’da ve Doğu’da büyüden ve nazarın kötü etkilerine inanma ve bunlara karşı tedbirler alma bilgisinin köklü olduğu görülmektedir. Aynı şekilde uğursuz gözlerden gelen fenalığı ortadan kaldırmak için Mısırlılar, Fenikeliler, Yunanlılar ve Romalılar tarafından el şeklindeki muskaların kullanıldığı tespit edilmiştir Geçmişten günümüze varlığını sürdüren bu inanış, ülkemizin hemen her köşesinde günlük hayatın içerisinde ve bütün etkinliğiyle varlığını devam ettirmektedir. Bugün halk arasında, nazara karşı mavi boncuk, delikli taş, nal, yumurta kabuğu gibi çeşitli nazarlık-

lar kullanılmakta, nazar için hocaya muska yazdırma, kurşun dökme vb. çeşitli pratikler yapılmaktadır. Bu uygulama çeşitli objelerin pozitif ve negatif bir “güç” ile yüklü olduğu inancı şeklinde açıklanabilir.²⁴

Nazarlık, büyü ya da dinsel gücü olduğuna, taşıyan kişiyi tehlikeli dış etkilerden ve çeşitli zararlarından koruyacağına inanılan doğal veya yapay nesnedir. Çeşitli hayvan parçaları, taşlar ve ağaçlar, metaller, özel şekiller ve yazılar ile yazılı kutsal sözlerin hastalıklardan ve felaketlerden koruduğuna inanılır.^{24,25}

Kurşun Dökme; Hastalık durumlarında ve bunun nazardan kaynaklandığı düşünülürken yaygın biçimde yapılan bir uygulama da kurşun dökme. Daha çok eli şifalı kadınlar tarafından yapılması arzulanan geleneksel bir pratik olmasına rağmen, günümüzde uygulayıcısının kim olduğuna eskiden olduğu kadar dikkat edilmediği gözlenmektedir. Kurşun dökme, nazar inancıyla ilişkilendirilerek bunun “kötü göz”e karşı yapıldığı söylenmektedir. Yalnızca hastalandıktan sonra değil, sağlıklı iken, yetişkinlere, çocuklara, kadın-erkek herkese yapılabilmektedir. Evlerde, kadınların toplu halde yaptıkları geleneksel bir pratik olmasının yanı sıra çevresinde oluşturduğu farklı işlevleri de vardır. Genellikle çok sayıda kadının bir araya gelerek yaptığı ortak bir uygulamadır. En önemlisi, bu sırada genç kızların da ortamda olması ve geleneğin öğretilerek devam ettirilmesidir. Geleneksel iyileştirme pratiklerinden biri olan hem teşhis hem de tedavi amaçlı yapılan kurşun dökme, günümüzde turistik amaçlı da uygulanmaktadır.²⁵

ESKİ UYGARLIKLARDA TIBBİ UYGULAMALAR: HOLİSTİK TIP AÇISINDAN

MEZOPOTAMYA UYGARLIĞI

Mezopotamya’da Animist görüşe dayanan tıp anlayışı, dini özellikler taşımaktadır. Bu, hastalık nedeninin tanrı -tanrının cezası- olduğu fikrini doğurmuştur. “Hastalık ve hastalanma geniş ölçüde dini, sihrî ve doğal sebeplerle açıklandığından, Mezopotamya tıbbını sihir ve büyüden ayırmak güçtür “Hastalık ve hastalanma geniş öl-

çüde dini, sihrî ve doğal sebeplerle açıklandığından, Mezopotamya tıbbını sihir ve büyüden ayırmak güçtür”. “*Bir Sümerli, ilaç kullanmadan önce dua ederek kötü ruhların eseri olan hastalığı tanrısının yardımı ile uzaklaştırmayı dener ve daha sonra günün geçerli tıbbî tedavisine başvururdu*”. Dini ve mistik nedenlere dayanan hastalık, insanın işlediği günaha karşı verilen bir çeşit cezadır. Fal bakma, iç organları inceleme, özellikle karaciğer falına bakma (hepatoskopi) önemli teşhis yöntemleri arasında sıralanırken kısmi olarak bütüncül bir yaklaşım söz konusudur. Dua ve ayinlerle kurban kesme törenleri, tanrının öfkesini gidermek için kullanılan yöntemler muska ve sihir hastalık yapan kötü ruhları çıkartmak için kullanılmıştır.^{11,26-28} Cinleri harekete geçiren onları istihdam eden veya habis cinlerden korumak için yazılan harf rakam ve vefklerin bir kaynağı da Babil’lilerdir. Arap yarım adası Mezopotamya ve orta doğuda özellikle harf büyü denilen olayın çok yaygın olduğu görülmektedir. Harf büyüünün Helenistik dönem ve Eski Yunan Medeniyetinde çok sık kullanıldığı, daha çok cinlerle yıldız ve gezegenlerin irtibatı ve insanlara tesirleri üzerine uygulamalar olduğu bilinmektedir.^{14,15}

HİTİT UYGARLIĞI

Hitit Uygarlığında hastalıklarla mücadele önemli bir yer tutmaktadır. Hastalıklara sebep olduğu düşünülen faktörlerin başında tanrıların ihmal edilmesi veya onlara karşı işlenen suç ve günahlar, bedeni ve ruhi kirlilik, mağaralar, düdenler ve yer çatlaklarından çıkarak insanları kötü biçimde etkileyen birtakım kötü güçler, ölü ruhlarının huzursuz edilmesi ve karabüyü bulunmaktadır. Ahdi bozmak karşılığında “kutsal hastalık” denilen bulasıcı hastalıklar oluşmaktadır. Çünkü günah işlemekle hasta olmak arasında bir bağlantı kurulmuştur. Bir hastalığı tedavi etmek amacıyla geliştirilen metotlar, o hastalığa sebep olduğu düşünülen faktörleri ortadan kaldırmak için düzenlenirler. Hititlerde, çeşitli hastalıklar ve rahatsızlıklar karşısında uygulanan tedavi usulleri iki grupta incelenebilir. Bunlardan biri büyü ve majik ritüellerle tedavi, diğeri ise droglar kullanılarak yapılan tedavidir.^{11,26-28}

MISIR UYGARLIĞI

Mısır'da hastalıklar için üç temel neden ortaya konulmuştur.

Dini nedenler: Hastalığı tanrının öfkesine-gazabına uğramak olarak algılandıkça, Cinlerin de hastalık yaptığına inanılıyordu.

Metafizik-Sihirsel nedenler: Ölülerin öç alması, büyü yapmak hastalık nedenleri arasında sıralanmaktaydı.

Doğal nedenler: Dış etkenleri oluşturan rüzgâr, toz, ısı, nem ve gıdalar hastalığa neden olmakta, "Pnöma" adı verilen havanın kalbe ve organlara yayıldığını, çürüdüğünde de hastalık meydana getirdiğine inanılmaktaydı. Tanı için elle muayene, kulakla dinleme ve gözle kontrol, nabız dinleme, Gaita ve idrar tetkiki gibi yöntemler sıralanmaktaydı. Tanı yöntemlerinde fiziksel özelliklerin yanı sıra kişiyi ruhsal açıdan etkileyen etmenler de göz önüne alınmıştır. Dini, sihirli yöntemler başta olmak üzere bitkisel, hayvansal, maddesel droglar da tedavide geçerli olmuştur.^{11,26-28}

HİNT UYGARLIĞI

Hint Tıbbı hastalığın bir ruh tarafından ele geçirilmeye dayandığı inancı üzerine kuruludur. Hastalık bir ruh tarafından ele geçirilmiş olamaya bağlandığı zaman en akılcı çare, hastayı kendisini ele geçirmiş olan ruhtan kurtarmaktır. Ayrıca hastalığın bir günahın cezası olduğu fikriyle de karşılaşılmaktadır. Rahip ile Lokman arasında birinin sahip olduğu tedavi önlemlerindeki formüllerle diğerinin sahip olduğu ilahi ve dinsel uygulamalar arasında yakın bir benzerlikler vardır fakat rakip ile lokman arasında belirgin ayrılıklar söz konusudur.⁷ Hint tıbbının antik dönem holistik yaklaşım temelli uygulamalarından biride Ayurveda'dır. Ayurvedik sisteme göre sağlıklı olmak dosha (beden tipi/mizaç), agni (hazım ısı), dhatu (yedi beden dokusu: lenf, kan, kas, yağ dokusu, kemik, ilik, ersuyu) ve mala (dışkı, üre ve diğer atıklar) arasındaki denge üzerine kuruludur. Teşhis hastanın gözle, elle muayenesi, sorgulanması ile sağlanır. Muayene şu standart noktalarda gerçekleştirilir: Nabız teşhisi, idrar, dışkı, dil, göz, deri konuşması ve genel görünüş. Bir diğeri de Çakralar (Enerji

Merkezleri)'dir İnsan vücudunda bulunan evrensel ve biyolojik enerjinin bağlantı noktası olarak görülen sübtıl (ince) bedendeki enerji alış-veriş merkezlerine "çakra" denir.

ÇİN UYGARLIĞI

Çin tıbbının dayandığı temel öğretisi hastalığın kan vücut salgıları ve yaşam-ruh arasındaki normal dengenin bozulmasına bağlı olmasıdır. Teşhis sistemindeki ana unsur nabız atışının son derece ayrıntılı bir şekilde incelenmesinden oluşur. Tedavi yöntemleri çeşitli tıbbi bitkiler, masaj, jimnastik, moxa ve akupunktur en sık kullanılanları oluşturmaktaydı.^{11,26-28} Geleneksel Çin tıbbi içinde akupunktur, homeopati ve fitoterapi (bitkisel tıp) bulunmaktadır. Hastalık olarak tarif edilen şey geleneksel Çin Tıbbında uyumsuzluk ya da dengesizlik meselesi olarak görülür. Çin tıbbının ardındaki felsefe Budizm ve Konfüçyüsçü öğretiler ile Taocu dini ve felsefi birleşik görüşlerin bir karışımıdır.

YUNAN UYGARLIĞI

Yunan Tıbbı'na göre kişi kendi ve evreni ile uyumunu yitirdiğinde hasta olmaktadır. Yaklaşık 2000 yıl tıbbi etkisi altına almış olan Humoral Teoriye temel teşkil eden unsurlar teorisi; Antik Yunan – İyon uygarlığında doğmuş, gelişmiş, İslam uygarlığını etkilemiş ve daha sonra Avrupa'ya geçerek, 19. yüzyılın ortalarına kadar geçerliliğini korumuştur. Tüm uygarlıklarda evrenin ve insanın ne olduğu ile ilgili düşünceler ve inançlar, sistemleştirilmiş ve unsurlar kuramının doğmasına yol açmıştır. Makrokosmos ve mikrokosmos anlayışı içinde; evrende var olan denge ve uyum insanda da olmalıdır. İnsanda olmadığı anda yani denge bozulduğunda hastalık ortaya çıkmaktadır. Beden ve mevsimler arasındaki ilişki organ, humor, evrene ait madde ve mevsim arasında kurgulanmakta ve bunların dengesi gözetilmekteydi. Aralarındaki dengesizlik patolojik bir durum ve hastalık sebebiydi. Bütünlük değeri kişisel gelişim ve sağlık için önemli bir kavram olarak tanımlanırken bütüncül yaklaşımla tedavi ve şifa sağlama tıbbın kurucu Hippocrates'e dayanmaktadır. Bireye, bütüncül yaklaşımın önemli olduğu, fiziksel rahatsızlıklar yanında hastalıkların ruhsal etkilerine bakılması gerektiği vurgulanmaktadır.^{11,26-28}

ROMA UYGARLIĞI

Roma Tıbbı; Hippocrates tıbbi tarafından etkilenmediği dönemde Roma'da hastalıklar kötü ruhların ve tanrının insana verdiği bir ceza olarak kabul edilmekteydi. Vücutta üç ayrı ruh bulunduğunu, bir insanın sağlıklı kalabilmesi için, yaşamsal ve hayvansal olarak adlandırılan ruhların da belirli bir denge içinde bulunması gerekiyordu. Romalılar, her ne kadar tıba önem vermeseler de, halk sağlığı konusundaki ilk uygulamaların öncüsü olmuşlardır. Roma kentine temiz içme suyu getirmeleri, çiçek, veba gibi ölümcül salgın hastalıkların yayılmasını büyük ölçüde engellemiştir. Romalıların temizliğe gösterdiği eğilimi, dini vecibeleri yerine getirme kaygılarının dışında gündelik yaşamın bir temel ilkesi olarak kabul ve "yıkın ve sağlıklı ol" sloganı ile ifade ettikleri anlayış da açıklamaktadır Çağın düşünürleri bunların tümünden yazılarında söz etmişlerdir. Bu çerçevede hamamların beş farklı işlevinden söz edilmektedir; (1) temizlenerek sağlığı korumak, (2) bedenleri temiz ve dayanıklı kılmak, (3) gençleri disipline alıştırmak ve bedenlerini kuvvetlendirmek, (4) hastalıkları tedavi etmek, (5) gençlerin kültürünü artırmak ve sosyalleşmelerini sağlamak.²⁹

ORTAÇAĞ DÖNEMİ

Ortaçağ Avrupası'nda Sağlık hizmetleri manastır hastanelerinde verilmekte ve bu hizmet daha çok dini bir yapı taşımaktaydı. Hastalık, insanın işlediği günahlardan dolayı cezalandırma ya da büyü sonucu oluşurken tedavi dua, efsun, madalyon içine yerleştirilen aziz ve azize resimleri ile yapılmaktaydı. Din adamları mistik tedavilerin yanı sıra ilaç verme ve nadiren de olsa küçük cerrahi girişimler yapmaktaydı. Hastalar Manastırların bir bölümünde bulunan hasta odalarında rahip hekimler tarafından tedavi edilmekte, dini tedaviden (dua, muska, vb.) başka manastırların botanik bahçelerinde (hortuli) yetiştirilen tıbbi bitkilerden faydalanılmaktaydı.^{11,26-28}

Din ve bilimin birbirinden ayrılmasıyla bağımsız bilgi üretme yöntemi ve bilgi türü ortaya çıkmıştır. din ve bilim ayrı alanlarda bilgi üretmeli ve ürettikleri bu bilgileri kendi yöntemleriyle ve birbirlerine müdahale etmeden yorumlama anlayışı uygulamaları farklı bir boyuta taşımıştır.

RÖNESANS DÖNEMİ

Rönesans ve sonrasında Avrupa Tıbbı'nda yüzyılların tabuları yıkılmış. Eski inanışlardan kurtulmaya başlayan insanlık, dinin bilim üzerindeki olumsuz etkisini kaldırmanın sınırlarını zorlamış ve aydınlanma çağına (18. yy) başlamasına dayanak oluşturmuştur. Fakat ayırışma insanı bütüncül olarak ele almaktan maddesel olarak ele alınmasına yol açan bir adım niteliği de taşımıştır.^{11,26-28}

AYDINLANMA DÖNEMİNDEN GÜNÜMÜZE

19. yüzyıl Avrupa Tıbbı'nda Deneysel çalışmaların hız kazandığı klinik tıp anlayışı genel kabul görmüş ve tıp hastanelerin etrafında toplanmıştır. Hastane tıbbi devri olarak tanımlanan bu yüzyılda; hastalıkların organlarda değil, dokularda oluştuğu ileri sürülmüştür. Hastalık organ ve maddesel olarak beden ayrıntılandırılırken bireyin ruh-beden bütünlüğünde değerlendirilmesi ilkesinden gitgide uzaklaşmıştır.^{11,26-28}

Tarihsel süreçte hastalık nedenleri hemen hemen her dönemde mistik birçok uygulamaya dayandırılmış, ya da tedavi şekli olarak kullanılmıştır. Eski uygulamalardan günümüze gelen uygulamalar hastaların şifa bulacağına inanmaları koşuluyla "büyü-dinsel" (*magico-religious*) kavramını gündeme getirmiştir. Yukarıda farklı medeniyetlerde uygulanmış olduğu görülen uygulamaların bireylerin spiritüel gereksinimlerinden kaynaklanıyor olduğunu görülebilmektedir.

GÜNÜMÜZDE ALTERNATİF/TAMAMLAYICI TIP UYGULAMALARI VE HOLİSM

Geleneksel halk hekimliğinde uygulanan yöntemlerin uygulamalarında bulunan dinsel unsurların varlığı nedeniyle Alternatif ve tamamlayıcı tıp uygulamalarını birbirinden ayırmak zor görünmektedir. Ancak halk hekimliği uygulamaları dinsel kimliklerine rağmen, büyüsel motifler içerir ve şamanizmin uygulama, motif ve kalıntılarına rastlanır.³⁰

Alternatif tıbbın güvenilir bilgi üretmek gibi bir kaygısı yoktur. Alternatif tıp etkinliği gücünü yöntemlerinin gizeminden alır. Başarı büyük ölçüde ne yapıldığına değil kimin yaptığına bağlıdır.

“Alternatif” tıp uygulamacısının yetkinliği, manevi gücü ve inancı hemen her zaman yöntemden önce gelen bir unsurdur. Yöntemlerle ilgili bilgiler tümüyle aktarıldığı zaman bile asıl önemli olan kişideki manevi yetkinliğin geliştirilmesi, varsayılan ruhsal enerjinin etkin ölçüde yoğunlaştırılmasıdır. Bu özellik büyüsel-dinsel tıbbın bu alana bir yansması olarak değerlendirilebilir.³¹

“Alternatif” tıp uygulamasında önemli iki öğe vardır. Biri uygulamanın sonunda tümüyle iyileşme; ikincisi inançtır. Hem “alternatif” tıp uygulayıcısının hem de “hastanın” inancı sağaltımın gerçekleşmesi için ön koşuldur. İnanç her yöntem için farklı biçimde adlandırılabilir, ruhsal enerji, esir vücut gibi isimler alabilir. Genellikle etkili olacağı belirtilen somut edimin yanında, kimi zamansa tek başına inanca bağlı ve onun tarafından yönlendirilip yoğunlaştırılan “etkin güç” harekete geçirilmeye çalışılır. Eğer inanç yoksa ya da varsayılan bu gücü harekete geçirmeye yeterli değilse somut edimin etkisi görülmez.³¹

Modern ve bilimsel tedaviler dışındaki tedavilerin birçoğu genel olarak tamamlayıcı ve alternatif tıp (TAT) [Complementary and Alternative Medicine (CAM)] olarak ifade edilmektedir. TAT, konvansiyonel temel medikal tedaviye ek olarak veya onun yerine kullanılan bir dizi tedaviyi tanımlamaktadır. TAT yöntemleri oldukça çeşitlidir. Ulusal Tamamlayıcı ve Alternatif Tıp Merkezi beş sınıfta topladığı 200’den fazla tamamlayıcı tedavi tanımlamıştır. Bunlar: 1. Alternatif ve medikal sistem (akupunktur ve geleneksel Çin tıbbı, homeopati, ayurveda), 2. Beden-zihin tedavisi (“bio feed back”, hipnoz, gevşeme/meditasyon, müzik, hayal kurma, dua/spiritualite), 3. Biyolojik temelli tedaviler (bitkisel tedavi, yüksek doz vitaminler, özel diyetler), 4. Enerji tedavileri (iyileştirici dokunma, reiki), 5. Manipülatif ve beden temelli tedaviler (masaj, egzersiz, hidroterapi).³²

1978’de ABD’de Holistik Tıp Birliği kurulmuştur (American Holistic Medical Association). Amacı, holistik tedavilerin çerçevesini çizmek, belirli bir disiplin içinde öğrenilir ve uygulanır olduğunu güvence altına almak ve sistemi tanıtip yaygınlaştırmaktır. Günümüzde dünyanın pek çok ülkesinde holistik tıp oda ve birlikleri açılmakta-

dır. Doğal tedavi yöntemlerinin bilimsel değerlendirme kapsamına alınmasında en önemli adım, 1991 yılında Amerikan Ulusal Sağlık Enstitüsü tarafından atılmış, şimdi çok geniş bir bütçeye sahip olan ve doğal tıp konusunda sayısız bilimsel çalışmayı kontrol ve finanse eden Tamamlayıcı ve Alternatif Tıp Ulusal Merkezi açılmıştır. Avrupa ve Amerika’nın en iyi üniversitelerinde holistik tıp departmanları açılmakta, en gelişmiş hastanelerinde uygulanmaktadır. Ülkemizdeyse, henüz yalnızca akupunktur konusunda yasal düzenlemeler yapılmıştır.⁴

Antik-Modern Holistik Yaklaşımın benimsendiği Uygulamalar Şöyle sıralanabilir; Akupunktur, Refleksoloji, Yoga, Mantra, Masaj Terapileri, Aromaterapi, Fitoterapi ve Şifalı Bitkiler, Kristal ve Doğal Taşlar, Hipnoterapi, Meridyen Terapi, Art Terapi, Homeopati, Biyoenerji, Reiki.

McKay ve ark., Kanada’da TAT kullanım oranını %76,3 olarak tespit etmişlerdir. En çok kullanılan yöntemin %52,6 ile spiritualite/dua etmek olduğunu saptamışlardır. Akyüz ve ark.nın, Ankara’da yaptıkları çalışmada TAT kullanan jinekolojik kanserli kadınların daha genç ve daha eğitilmiş oldukları, %84,1’inin dua etmenin yanı sıra bitkisel tedavi yöntemlerini kullandıkları saptanmıştır. Çetingöz ve ark.nın, İzmir’de yaptıkları bir çalışmada jinekolojik kanserlerde TAT kullanım oranını %12 olarak saptamışlardır. Ayrıca, tüm kanserlerde en sık kullanılan yöntemlerin %66 oranında dua ve ot kaynatma olduğunu belirlenmişlerdir.³³

1996’da 296 Aile hekiminin katılımı ile yapılan bir çalışmada %99’unun hastaların spiritüel ihtiyaçlarının karşılandığında iyileşme sürecinin hızlanacağına inandıklarını, %75’inin başkalarının dualarının kişilere iyi geldiğini ve bu yönde hastalarını teşvik ettiklerini ifade etmişlerdir. Tıbbi müdahalelerde spiritüel ve dini unsurların kullanılması gerektiğine inanarak tıp ve din arasında “ayrık duvar” olarak tanımlanan duvarın ortadan kaldırılması gerektiği savunulmaktadır.^{20,21}

Bu konu ile ilgili son zamanlarda yapılmış çalışmalar spiritüel ihtiyaçların giderilmesinin geçmişte olduğu gibi şimdide kişinin kendine dönmesi, beklentilerini belirlemesi adına önemli olduğunu

belirtilmektedir. Çoğu zaman aklın sağlıklı kullanılmasının içsel huzur ve dinginlikle sağlanabileceği hastalık durumlarında yaşanan ruhsal çöküntünün tıbbi tedaviler ile birlikte spiritüel yaklaşımlarla giderilmesinin gerçekleştirilebileceği ifade edilmektedir. Özellikle paltayif bakım; günümüzde önemli hale gelen holistik yaklaşımın beraberinde bazı holistik tıp uygulamalarıyla da karşı karşıya kalmaktadır. Çalışmalar artan manevi refah ile terminal dönemde yaşanan fiziksel ve ruhsal sıkıntılar arasında pozitif yönde anlamlı etkilenim olduğunu göstermektedir. Bir hospiste yapılan araştırmada spiritualite üzerine yapılan bir seminer öncesi ve sonrası kadın ve erkeklerin bu konuda yaklaşımları değerlendirildiğinde grubun yapılan seminer öncesine göre %16 gibi artan oranda konuyla ilgili düşüncelerinin olumlu yönde artış gösterdiği belirlenmiştir. Çalışmanın sonucunda sağlık ekibi üyelerinin bakım hizmetlerinde tıbbi tedavi ile birlikte spiritüel ihtiyaçların belirlenmesi ve geliştirilmesi konusundaki çalışmaların bir bütün olarak sunumunun sağlanmasının öneminden de bahsedilmektedir.²¹

ABD’de 1000 yetişkinle yapılan bir anket çalışmasında katılımcıların %79’u manevi inancın insanlara yardımcı olabileceğine inanmakta, %63’ü hekimlerin manevi inanç hakkında hastalarla konuşması gerektiğini düşünmektedir. Sağlık için spiritüelitenin iyi gelebileceği ifade edilmektedir. Spiritüel ve sağlık başlıklı Eisenberg ve ark.nın yaptığı bir çalışmada da katılımcıların %25’nin medikal tedavi yanında duayı iyileştirme gücü olarak tanımlamışlardır. King ve Bushwich’in çalışmasında hastanede yatan hastaların %48’nin hem kendine hem de doktorlarına dua etmek istediklerini belirtmişlerdir.³³

ABD’de bugün yaklaşık 30 tıp okulunun müfredatına Din, Spiritüel ve Sağlık başlıklı dersleri eklemiş olduğu görülmektedir. Hekimlerin hastalarını bu açıdan desteklemeleri için seminer ve çalışmalar yapılmaktadır.^{22,33}

Amerikan Tıp Derneği’nin aldığı karar ile 2010 yılında yayınladığı bir bildiriye klinisyenlere hastalarına “ben senin inancın ya da manevi bağlılığını desteklemek için ne yapabilirim” yaklaşımını tavsiye etmektedir.³³

Bugün yapılan birçok çalışmada sağlık ve spiritualite arasında tutarsızlıklar olduğu belirlenmiştir. Kurumların ve sağlık ekibi üyelerinin tıbbi tedavi ve spiritüel yaklaşımları birlikte birbiri içinde bütünleşmiş çalışması gerekliliği birçok çalışmada sonuç olarak ifade edilmektedir.^{20,21,32,33}

Geleneksel tıp uygulamaları, ortaya çıktıkları topraklar için kendi tarihlerinin birer ürünüdürler. Kültürel zemin, zaman içinde değiştiğinde kendisini sürekli olarak yeni şartlara uyarlayan, her gün yeniden üretilen sağlık sistemi ve uygulamaları da değişime uğramaktadır. Kitle kültürünün günümüz sağlık uygulamalarına etkisi de, işte böyle bir değişimi beraberinde getirmiştir.^{9,22}

Günümüzde geleneksel tıbbın yeniden üretildiği bu alan aslında kitle kültürünün etkisiyle var olmuştur. Geleneksel halk tıbbının bir uzantısı olarak ifade edilen alternatif tıp, doğduğu ve bağlı bulunduğu coğrafya için “geleneksel tıp” olarak adlandırılırken, başka coğrafyalarda “alternatif” olarak tanımlanmaktadır. Örneğin Batı dünyasında çok popüler olan “yoga”, Hint toplumuna özgü geleneksel bir tedavi yöntemidir. Hint toplumu için bu yöntem geleneksel bir iyileştirme pratiği iken, başka toplumlarda “alternatif” tıp yöntemleri içinde yer almaktadır.

Alternatif tıp uygulamalarının bir bölümü daha çok Uzakdoğu kökenli, temelinde genellikle bir hayat felsefesi barındıran ve “bedenin iyileşmesi için öncelikle ruhun temizlenmesi” ilkesine dayanan çeşitli sağlık uygulamalarıdır. Modern tıp ve geleneksel tıp çatışmasına son yıllarda eklenen popüler/alternatif yöntemlerle birlikte, iyileştirme yöntemleri konusundaki tartışmaların boyutu değişmeye başlamıştır. Bu tartışmaların temelinde, bedeni bir makine olarak gören anlayışa sahip modern tıbbın insana bir bütün olarak bakmadığı bu nedenle ruh-beden bütünlüğünü yakalayamadığı çözümlenmeleri bulunmaktadır. Bu noktada, alternatif tıbbın pek çok yönteminin daha holistik (bütüncül) bir yaklaşım sergilemesi bazı bilim adamları tarafından önerilmesine ve bu bağlamda çok tartışılmasına neden olmuştur. Bedenin iyileşmesini ruhun iyileşmesi temelinde açıklayan pek çok alternatif yöntem, geleneksel kökenleri olan ve insan vücudunu bir bütün olarak ele alan yaklaşımlara dayanmaktadır.^{31,32}

Sağlıkla ilgili uygulamalar kültürün birer ürünü oldukları için, kültürel bağlamda bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmelidir. Alternatif tıp uygulamaları da ancak var oldukları kültürün iyi anlaşılmasıyla daha iyi çözümlenebilirler. Dr. Rivers'ın 1900'lü yılların başında yaptığı geleneksel/yerel tıp tanımlamalarındaki "herkes için kullanılabilen ve özel, usta uygulayıcıların yardımına gerek duymayan çareler" vurgusu; günümüzde alternatif tıp adı altında özel uzmanlık gerektiren usta uygulayıcılara, hatta çoğu zaman özel bir mekana gerek duyan ve para karşılığı alınabilen bir hizmet olarak çeşitli uygulamalara dönüşmüştür. Bu nedenle, alternatif tıp değerlendirilirken popüler kültürün etkisinden ve çeşitli toplumsal dönüşümlerden ayrı tutulamaz.⁷

AYURVEDA/AYURVEDİK TIP

Antik döneme ait bir sağlık sistemidir. *Ayurveda* "Ayu" ve "veda" olarak iki kelimeden oluşmuştur. "Ayu" hayat veya hayat ilkesi anlamına gelen "ayus" kökenlidir, "veda" ise "bilgi" anlamına gelir. Ayurvedik bilginin spiritüel bilgiye dayalı olduğuna inanılmaktadır. Konvansiyonel tıbbın önceliği hastalığı tedavi etmek iken, Ayurvedik tıbbın önceliği hastalığı önleme, sağlığı koruma ve tedaviye dönüktür. Fiziksel, zihinsel ve ruhsal bakımdan iyi olmak sağlıklı olmanın temel unsurlarıdır. Ayurvedik tıpta hastalık teşhisi hastanın gözle, elle muayenesi, sorgulanması ile sağlanır.⁷ Bütünlüğü yeniden kazanma ve korunma sanatı Ayurveda tıbbının merkezidir. İçsel, yaşlı olmayan herşeyi bilen benlikle ilgili hayatların, düşüncelerin, davranışlarının doğru bir şekilde sıralanması önemlidir; fiziksel ve zihinsel sağlık sonradan gelecektir.

Bireysel, dini ve manevi arka planında Ayurveda'ya yönelik tutum ve beklentilerinin etkinliğinin belirlendiği 140 kişi ile yapılan bir çalışmada; katılımcıların çoğunluğunun Ayurvedayı bir bilim, tıbbi bir uygulama ve manevi bir yaklaşım olarak değerlendirmiştir. Ayurveda bireysel ihtiyaçlarını karşılamak adına hastaların dünya görüşlerindeki farklılıklara rağmen olumlu olarak nitelendirmişlerdir.³⁴

AKAPUNKTUR

Akapunktur; Her şeyin birbiriyle bir enerji bağı taşıdığı bütünlükçü bakışa dayanan doğu bilimlerinde hareket, Yin ve Yang ilkeleriyle açıklanır.

İnsan da doğa gibi bu enerjinin bir parçası olarak içinde bulunduğumuz soğuk, sıcak, nemli veya kuru vb. iklimsel veya başka türlü enerjilerden doğrudan etkilenmektedir. Bu dıştan maruz kalınan enerjilerle, kendisi de enerjiler bütünü olan bedenimiz bu etkileşim süreciyle bir uyum yakalar. Her bireyin, farklı enerjisel ortamlara maruz kalması yüzünden, yakaladığı uyumlar da farklılık gösterecektir. Doğu bilimlerinin parça ve bütünü birbirinden bağımsız açıklanamayacağı yaklaşımı doğrultusunda doğu tıbbı, psikolojiyi ve bedeni ayrı ayrı incelememektedir. Herhangi bir organsal rahatsızlık, belirli bir psikolojik rahatsızlığı tetikleyeceği gibi; herhangi bir psikolojik rahatsızlık da organsal bir rahatsızlığın göstergesi olur. Noktalar-daki tıkanıklıklar yine doğuya özgü iğneli uyarım gibi değişik yöntemler kullanılarak açılır ve rahatsızlık giderilebilir. Tüm bu yöntemlerin altında bir spiritüel inanış da söz konusudur.³⁵

ANTROPOSOFİK YAKLAŞIM

Antroposofik Yaklaşım, hastanın organizmasını ve bireyselliğini güçlendirmeye odaklanan holistik bir yaklaşımdır. Hastanın özerkliği, otonomisi ana temasıdır. Tedaviler hastanın iyileşme kapasitesini arttırmak, antroposofik ilaçlarla birlikte resim yapma, müzik, vb. sanatsal tedaviler, konuşma tedavisi, fizik tedavi, masaj, psikoterapi, küratif eğitim ve sosyal tedavi ve terapötik amaçlar için özel vücut hareketlerini içeren tedavi yaklaşımıdır.^{31,33}

HOMEOPATI

Homeopati, bütüncül bir sağlık sistemidir. Homeopatinin temel fikri Benzerlik Prensibi'dir, yani sağlıklı subjelerde rahatsızlığa yol açma kapasitesine sahip maddelerin, hastalıklı insanların maruz kaldığı rahatsızlıklardaki benzer örnekler üzerinden tedavi amaçlı ilaçlar olarak kullanılabileceğini ima eder. Homeopatik ilaçlar vücudun öz düzenleme mekanizmasını yönetmek ve stimüle etmeyi amaçlar. Homeopati hastalığın semptomlarını ve işaretlerini ele alırken yüksek derecede bireysellik içerir; hastanın fiziksel yapısı, kişiliği, mizacı ve genetik yatkınlıkları homeopatide oldukça önemlidir. Homeopatik tıbbın dışında, yaşam şartlarında değişiklik, diyet ve bağımlılık yaratan ürünlerden uzak durma, stres düşürücü taktikler ve egzersizlerden

faydalanmak homeopatik doktorlar tarafından sunulan tedavi paketinin birer parçalarıdır.^{31,33}

SİRİTUALİTE/MANEVİ YAKLAŞIM/DUA ETME

Spiritualite; 12. yy'da insan yaşamının bedensel yönünün tersine psikolojik yönünü belirlemek için, 15. yy ve 16. yy'da dini insanı göstermek için, 17. yy'da ise, Fransa'da ilk kez modern anlamda, 20. yy'da birçok dilde yaygın olarak dini ve dini olmayan anlamlarda, Günümüzde ise birçok insan için geleneksel dine bağlı olmanın ötesinde geniş bir kavram olarak kabul edilmektedir. Spiritual boyut sağlıkla ilişkili dinamikler, tutum ve davranışlar üzerinde güçlü etkisi bulunmasından dolayı holistik bakım felsefesinin "temel unsuru" olarak kabul görmektedir.³⁵

Spiritualite "üstünlüğe teslim olma" altında yatan bir kavram olmaktan ziyade "topluma ait olma" yı dikkate almaktadır. Bu yaklaşımda spiritualite "büyüme" ile ilgilidir, var olmanın özüdür ve doğuştan gelendir. Bir başkasına yardım etmek için içgüdüsel (doğuştan var olan) bir farkındalıktır. Bireyin kendi spiritualitesini kavramasını iç barışı ve bireysel memnuniyetini artırır. Spiritualite; üstün güç/tanrı ile bireysel ilişki sonucunda öğrenme ve değişim sürecidir. Kişi önce içbenliğini anlar ve kavrar sonra bu öğrenmişlik ile hayatla ilgili ne istediğine, beklentilerine karar verir ve uygular. Bunu olması gerektiği gibi sağlıklı bir şekilde gerçekleştirebilen yani özbenliğini kavrayabilen kişi çevresini, olayları ve kişileri daha iyi anlayabilir. Bu yönüyle değerlendirildiğinde holistik tıp uygulamalarının büyük bir kısmının bu inanç ve özbenliği kavramaya yönelimi destekler nitelikte olduğunu görüyoruz.³⁶⁻³⁸

Yapılan çalışmalar spiritüel gereksinimlerin özellikle yaşamı tehdit eden ağır hastalıklar ve ölüme yaklaşıldığı durumlarda evrensel bir kavram olduğunu belirlenmiştir.³⁹ Başka bir çalışmada Din ve spiritualitenin fiziksel sağlık üzerinde olumlu etkileri olduğu ortaya konulmuştur. Yapılan başka bir çalışmada hemşirelerin spiritualiteyi dini gereksinimler olarak görme eğiliminde oldukları belirlenmiştir. Ülkemizde yapılan çalışmalarda da hemşirelerin spiritualite kavramına ilişkin bilgilerinin yeterli olmadığı ve spiritualiteyi dini gereksinimler olarak görme eğiliminde oldukları

görülmüştür. Bu nedenle sağlık ekibi üyelerinin hastaların spiritual ve dini gereksinimlerine yönelik bakım verebilmesi için eğitimleri sırasında bu konuda yeterli bilgi verilmesi önemlidir.⁹

Duke Üniversitesi'nin anjio olan 750 hasta üzerinde yapılan bir çalışmada da, "duanın iyileştirici gücü" bilimsel olarak kanıtlanmıştır. Dua okuyan kalp hastalarının, ameliyattan sonraki birkaç yıl içinde ölüm oranlarının %30 daha az olduğu tespit edilmiştir. Michigan Üniversitesi'nin yapılan çalışmaya göre, spiritual yaklaşımları benimseyenlerin depresyon ve stres daha az görülürken, Chicago'daki Rush Üniversitesi'nin araştırmasına göre, düzenli olarak ibadet ve dua edenlerin erken ölüm oranı, dine bağlı olmayanlara göre %25 daha az olarak tespit edilmiştir. St Luke's Hastanesinde tedavi gören kalp hastalarından, 466'sına din adamları dua okumuş, sonuç olarak kendileri için dua okunan hastaların %11 oranında daha çabuk iyileştiği ve rahatsızlık belirtilerinin azaldığı görülmüştür. Columbia San Francisco Hastanesi'nde 393 kalp hastası üzerinde yapılan başka çalışmada, 150 hasta için düzenli olarak dua edilmiş, tanımadıkları kişilerin kendilerine dua ettiği bu hastaların, ilaç tedavisine daha çabuk cevap verdikleri ortaya çıkmıştır. Mind/Body Medicam Enstitüsü'nden Dr. Herbert Benson tarafından 10 yıl boyunca devam eden ve 1800 kişinin katıldığı bir çalışmada, ulaşılan sonuç, dua ve hastalıkların iyileşmesi arasında birebir bağlantı olduğudur ABD ve İngiltere'de yapılan çalışmalarda da, hastalar için dua etmenin, hastaların rahatsızlık belirtilerini azalttığı ve iyileşme sürecini hızlandırdığı sonucu elde edilmiştir.⁴⁰

SONUÇ

İlkel insanların hastalığın etkilerine karşı koymak için kullandığı önlemler ve başarısı bunun yanında inanç ve telkinin oynadığı rol lokman, büyücü ve rahiplerin temelinde gerçekleşmektedir. Tıp geliştikçe ve büyü ile dinden farklılaştıkça psişik faktörlerin oynadığı rol azalmamıştır.

Bugün tıbbın en dikkat çeken özelliği bu psişik faktörlerin başıboş bir şekilde rollerini oynamasına izin vermemesidir. Bunun yerine söz konusu psişik faktörler değerlendirilmelidir. Eğer tıp hastalığın tıbbın kapsamına girmesi gereken be-

lirli yönleri üzerinde eğilim gösterecekse gerçekten, din adamlarından (rahiplerden) aslında öğrenilecek çok şey vardır.

Tıp tarihinin en son dönemlerine bakıldığında artan uzmanlaşmanın sosyal evrimin bir özelliği olarak tıbbı bir sınır getirdiği görülmektedir. Günümüzde tıp ile din arasında ortaya çıktığı görülen bu ilişkiler bir dereceye kadar tıp tarihinin ilk dönemlerini belirlediği görülen ilişkilere benzer niteliktedir. Aradaki fark ise; tıbbın dönemleri bir zamanlar rollerini plansız programsız oynamalarına izin verilen bir koşullar bütününe kabul etmekte ve bu bütünü anlamayı öğrenmektedir. Oysa şimdi uzmanlık alanlarıyla herşey bir sınır içinde sıkışıp kalmıştır.

Modern toplumda, bitkilerle tedaviden akupunktura, masaj tedavisinden elle tedaviye kadar “resmi” tıbbi dizge ile çatışan bazense çakışan alternatif/tamamlayıcı sağlık hizmetlerinde büyük bir patlama yaşanmaktadır. Sanayileşmiş ülkeler dünyanın en gelişmiş kaynaklarıyla donatılmış tıbbi olanaklara sahiptirler. Peki o halde neden her geçen gün daha fazla sayıda insan koku tedavisi ya da uyku tedavisi gibi “bilimsel olmayan” yöntemlerden medet ummakta ve geleneksel sağlık dizgesini bir kenara bırakmaktadır. Görülen o ki pek çok insan her iki yaklaşıma ait öğeleri birleştirmektedir.⁴¹

Bugün Holistik Tıp, İnsanı ruhsal, bedensel, sosyal ve ekolojik bütünlüğü ile ele alır, Tanı ve tedavide, modern ve doğal tıbbın tüm olanaklarından yararlanır, Doğanın iyileştirme gücüne destek olan ve yan etkisiz yöntemlere öncelik verir, Hekimle hasta arasında dostluk ve güvene dayalı, eşit bir ilişki kurar, Hastayı tedavi sürecine aktif olarak dâhil eder ve eğitir, Her insan farklı olduğu için, hastalığa değil hastaya odaklanır.

Canlı bir bedeni cansız bedenden ayıran en önemli fark hücrelerdeki elektrik iletisidir. Diğer faktör ise beden içindeki işleyişi sağlayan muhteşem bir bilgi akışıdır. Son olarak da esin kaynağı olan ruh'u sayılır. Bu üçünü de içeren tıp anlayışı ancak holistik tıp içinde, holistik yaklaşım ile gerçekleşir.

Birbirinden ayrı tutulması hastalık ve birey algısı, son yıllarda toplumlarda meydana gelen fark-

lılaşmanın ve değer yitiminin bir parçası olarak yansımaktadır. Kişilerin iç benliklerinde yaşadıkları boşluk her türlü durum, olay ve hastalıklarla başetmelerini engellendiği gibi şiddet ve beraberinde gelen olumsuz düşünce ve eylemlere de neden olmaktadır. Tüm bu uygulamalar modern tıbbın yanında kişinin kendini tanıması farklı ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı olacaktır. Tıp uygulamalarında hastalık olgusunun yerini hasta olgusunun alması bireyin özellikle psikososyal ihtiyaçlarını gündeme getirmiştir.

Hasta güvendiği ve destek alabildiği hekimden fayda görür. Geçmişte günümüze tıp uygulamaları 3 temel başlığı birlikte içermesi gerektiği vurgulanmıştır. Modern-klasik tıp, biyomedikal tıp, holistik-bilinç dayalı tıp. Hastanın ruh ve öz benliğine odaklanan holistik tıp kendi yaşam ve dünya algısı ve özellikle, hastanın içinde saklı olan gizli kaynakları ve gücü ortaya çıkarır. Onlara kendi hayatlarının sorumluluğunu üstlenecek ve kendi kendini iyileştirme potansiyelini harekete geçirecek bilinçli hareket etmesini destekleyecek entegre tıp uygulamalarının kullanıldığı hekimlik uygulamalarını içerir. Modern tıp bedeni önemser. Biyomedikal tıp hastalık tedavi edilmezse, genellikle uzun süreli, biyokimyasal ve fizyolojik bozuklukların var olacağını önemser ama ne yapılırsa yapılsın hastalık çoğu zaman kronik hale gelir.³⁷ Üç yaklaşım da birbirinden ayrılmaz bir bütün oluşturmaktadır. Özellikle sürecin uzun ve sancılı olduğu hastalıklarda holistik yaklaşımın kaçınılmaz ve gerekli olduğu açıktır. Bu yönde yapılan çalışmalarda kişinin spritüel geçmişi dikkate alarak yapılmış bazı yaklaşımların hasta bakımında dikkate ele alınabilir nitelikte olduğu görülmektedir. Hastaların inançları önemlidir, inançlarıyla bağlantılı bir takım ritüelleri var mıdır kısıtlamalar gerektirir mi konuşulmalıdır. Yaşadığı manevi duygular değerlendirilmelidir. Hastaya bu açıdan verilecek destekte spritüel bir topluluktan yardım alınabilir. Hastanın spiritual sorunlarının kendi bakımında nasıl dikkate alınması gerektiği hasta birlikte değerlendirilmelidir. Bunun uygulanan tıbbi bakıma yansması ve önerileri oluşturulmalıdır.

“Yolları ayrı olanlar, birbirine danışmazlar.”

Konfüçyüs

KAYNAKLAR

1. Demirsoy N, Değirmen N, Kırımlıoğlu N. [The place and importance of the concept of holism in health services: review] *Türkiye Klinikleri J Med Ethics* 2011;19(3):164-74.
2. Freeman J. Towards a definition of holism. *Br J Gen Pract* 2005;55(511):154-5.
3. Owen MJ, Holmes CA. Holism in the discourse of nursing. *J Advanced Nursing* 1993;18(11):1688-95.
4. Özkan TS. [Theoretical approaches on the faith element of healing under traditional medicine psychosomatic medicine, placebo effect, quantum healing] *Millî Folklor* 2012;24(95):307-14.
5. Woods S. A Theory of holism for nursing. *Med Health Care Philos* 1998;1(3):255-61.
6. Donnelly GF. Holistic resolutions for the new year. *Holist Nurs Pract* 2008;22(6):301.
7. Rivers WH. [Medicine, Magic and Religion]. 1. Baskı. İstanbul: Epsilon Yayınları; 2004.p.20-130.
8. Aydın M. [Philosophy of Religion]. 9. Baskı İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları; 1999. p.1-11.
9. Yılmaz M. [A dimension of holistic care: spirituality, nature and relationship with nursing]. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi* 2011;14:2.
10. Kaya D. [Tandouri letters]. *Millî Folklor* 1992;14:29-30.
11. Aydın E. [History of medicine in Turkey and Word] 2. Baskı. İstanbul: Güneş Tıp Kitabevi; 2006. p.9-67.
12. Eliade M. [Religious belief and ve history of thought]. In: Berktaş A, çev.ed. İstanbul: Kambalacı Yayınevi; 2000. p.27-8.
13. [Encyclopedia of Islam]. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi* 2013;(9):529-30.
14. Atmaca V. [Medicine and Belief Historically]. 1. Baskı. İstanbul: Gerekli Kitap Yayınevi; 2011. p.33-80.
15. Atmaca V. [Prayer-Healing relationship in diseases detection Historically]. 1. Baskı. İstanbul: Gerekli Kitap Yayınevi; 2009. p.31-50.
16. Carrel A, [Prayer]. In: Alper Yüçetürk M, çev.ed. İstanbul: Yağmur Yayınevi; 2001.p.20-45.
17. Byrd RC. Positive therapeutic effects of intercessory prayer in a coronary care unit population. *South Med J* 1988;81(7):826-9.
18. Cha KY, Wirth DP. Does prayer influence the success of in vitro fertilization-embryo transfer? Report of a masked, randomized trial. *J Reprod Med* 2001;46(9):781-7.
19. Mao JJ, Farrar JT, Xie SX, Bowman MA, Armstrong K. Use complementary and alternative medicine and prayer among a national sample of cancer survivors compared to other populations without cancer. *Complement Ther Med* 2007;15(1):21-9.
20. Sloan RP, Bagiella E, Powell T. Religion, spirituality, and medicine. *Lancet* 1999;353(20):664-7.
21. Ragsdell B, Tapley M. An audit to evaluate the assessment of spirituality for patients admitted to willow wood hospice inpatient unit. *BMJ Support Palliat Care* 2014;4(1):A1-A110
22. Kaplan M. [Origins of Folk Medicine: The Relationship of Religion and Magic from Diagnosis to Treatment] *Millî Folklor* 2011; 23(91):150-6.
23. Mirzaoğlu D. [Invisible metaphysical worlds and radial assets, jinn]. İstanbul: Zafer Yayınları; 1998. p.50-5.
24. Çıblak N. [Evil eye at folk culture, evil eye belief and depending on their applications]. *Türk Lük Bilimi Araştırmaları* 2004;15:103-25.
25. Arslan M. [The development of the popular religiosity scale: its validity and reliability]. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2003;1:97-115.
26. Bayat AH. [History of medicine]. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları; 2010. p.30-130.
27. Erdemir AD. [Medical deontology and general Turkish history]. Bursa: Güneş Tıp Kitabevi; 1996. p.151-212.
28. Ataberk E, Görkey Ş. [The history of medicine to renaissance from beginning]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları; 1998. p.15-200.
29. Sevimli Ş. [The concept of hygiene and its evolution in anatolian civilizations]. Adana: Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimler Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi; 2005. p.45-50
30. Ceylan S. [Folk medicine in anatolia]. *Sağlık ve Toplum* 2000;10:3-7.
31. Oğuz Y. [Can "alternatif tıbbi uygulamalar" be an alternative for medicine?] *Türkiye Klinikleri J Med Ethics* 1994;2(1):9-11.
32. Özkan İ.A., Kulakaç Ö. [Complementary and alternative medicine in gynecologic oncology: a critical review of the literature]. *Türkiye Klinikleri J Med Sci* 2009;29(6):1695-704.
33. Ventegodt S, Morad M, Merrick J. Clinical holistic medicine: the "new medicine", the multi-paradigmatic physician, and the medical record. *ScientificWorldJournal* 2004;4:273-85.
34. Kesler C, Wischnesky M, Michalsen A., Eisenmann C, Melzer J. Ayurveda: between religion, spirituality, and medicine. *Evid Based Complement Alternat Med* 2013; 2013:952432.
35. Janse van Rensburg AB, Myburgh CP, Szabo CP, Poggenpoel M. The role of spirituality in specialist psychiatry: a review of the medical literature. *Afr J Psychiatry (Johannesbg)* 2013;16(4):247-55.
36. Wigglesworth C. [SQ-One Skills of Spritüel Intelligence]. In: Toksoy S, çev.ed. İstanbul: Kural Dışı Yayınları; 2013. p.63-125.
37. Sulmasy DP. Spiritual issues in the care of dying patients: ". . . it's okay between me and god". *JAMA* 2006;296(11):1385-92.
38. Ergül Ş, Bayık A. [Nursing and spiritual care]. *C.Ü. Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi* 2004; 8(1):37-45.
39. Dedeli Ö, Karadeniz G. [An integrated psychosocial-spiritual model for cancer pain management]. *AĞRI* 2009;21(2):45-53.
40. Harrington A. *God and Health: What more is there to say? Digital access to scholarship at Harvard*. 2010. p.1-27.
41. Giddens A. [Sociology] İstanbul: Kırmızı Yayınları; 2008. p.297-300.